

*О. Қабадайы¹ , Н.С.Әміржанова² 

*¹Қыршехир Ахи Эвран университеті, доктор PhD, Қыршехир, Түркия

²Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Тіл мәдениеті бөлімінің меңгерушісі, ф.ғ.к.

Алматы, Қазақстан

*e-mail: kabadayiosman@yandex.com

ҚАЗАҚ ЕМЛЕ ЕРЕЖЕЛЕРІНІҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ПЛАТФОРМАСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ, ДАМУ КЕЗЕНДЕРІ

Аннотация. Мақалада алғашқы қазақ емле ережелерінің құрылымдық ерекшелігі талданады. 1914 жылғы және 1918, 1920, 1923, 1924, 1925, 1927 жылдары толықтырылған қазақ емлесінің құрылымы сипатталып, қазіргі емле баптарымен салыстырылады. Ахмет Байтұрсынұлының негіздеуімен жасалған емле баптары 1929 жылғы латын графикасына негізделген емлеге, сондай-ақ қазіргі кирил графикасына негізделген емленің бастауы екені баяндалады. Мақалада әр жылдары толықтырылған емле баптары өзара салыстырылып, емле баптарындағы құрылымдық ерекшеліктер талданады.

Тірек сөздер: дауысты дыбыстар, дауыссыз дыбыстар, дыбыстар жүйесі, ұлттық әліпби, орфография, графика, қазақ емлесі.

*О. Қабадайы¹, Н.С. Амиржанова²

*¹Университет Кыршехир Ахи Эвран, доктор PhD, Кыршехир, Турция

²Заведующая отделом Культуры языка Института языкознания
имени Ахмета Байтурсынова, к.ф.н
Алматы, Казахстан

*e-mail: kabadayiosman@yandex.com

ЭТАПЫ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ СТРУКТУРНОЙ ПЛАТФОРМЫ КАЗАХСКИХ ПРАВИЛ ПРАВОПИСАНИЯ

Аннотация. В статье анализируются структурные особенности первых казахских орфографических правил. Описана структура казахской орфографии, дополненная в 1914, 1918, 1920, 1923, 1924, 1925, 1927 годах, и проведено сравнение с современными разделами орфографии. Разделы орфографии на основе принципов Ахмета Байтурсынова считаются началом орфографии на основе латиницы 1929 года, а также орфографии на основе современной кириллической графики. В статье сравниваются разделы орфографии дополненные в разные годы, и анализируются их структурные особенности.

Ключевые слова: гласные, согласные, звуковая система, национальный алфавит, правописание, графика, казахское правописание.

*О. Kabadayi¹, N.S. Amirhanova²

*¹Ahi Evran University of Kirsehir, PhD, Kirsehir, Turkey

²Institute of Linguistics named after Akhmet Baitursynuly
Head of the Department of Language Culture, Candidate of philological sciences

Almaty, Kazakhstan
*e-mail: kabadayiosman@yandex.com

STAGES OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE STRUCTURAL PLATFORM OF KAZAKH SPELLING RULES

Annotation. The article analyzes the structural features of the first Kazakh spelling rules. The structure of the Kazakh spelling, supplemented in 1914, 1918, 1920, 1923, 1924, 1925, 1927 is described and compared with modern spelling articles. Spelling articles based on the principles of Akhmet Baitursynuly are considered to be the beginning of the spelling on the basis of the Latin script of 1929, as well as the spelling based on modern Cyrillic graphics. The article compares the spelling articles supplemented in different years and analyzes the structural features of the spelling articles.

Keywords: vowels, consonants, sound system, national alphabet, spelling, graphics, Kazakh spelling.

Қазақ тіліндегі дыбыстар жүйесін арнайы зерттеп, әліпби құрастырған қазақтың алғашқы фонологі – *Ахмет Байтұрсынұлы*. А.Байтұрсынұлы – өзінің бүкіл саналы өмірін қазақ жазба тілін лексикалық шұбарлықтан, басқа тілдерден синтаксистік ықпалынан тазартумен айналысып, қазақ тілі ғылымын дамытқан ірі ғұлама.

А.Байтұрсынұлы қоғам, ғылым және мәдениеттің өркендеуі жазу арқылы іске асатынын жақсы түсінді. Ғалым сауатсыздықты жою үшін әріп, оқулық мәселесі кезек күтірмейтін мәселе екенін біліп, 1910 жылдан бастап, араб жазуының қазақ тілі үшін қолайлы емес жақтарын түзеп, оны тілдің дыбыстық ерекшеліктеріне сай етіп, *сингармониялық ұлттық әліпби* түзеді.

Әліпбиде қазақ тіліне тән, төл дыбыстарға ғана орын беріліп, кірме дыбыстар алынбайды. Ғалым гетерогенді сипат алған емлені, әліпбиді жалпыхалықтық, ұлттық негізде қарастырады. Сондықтан А.Байтұрсынұлының бұл жазу жүйесін *ұлттық қазақ жазуы* деп атаймыз.

А.Байтұрсынұлы араб әліпбиіндегі бірнеше мазмұнда қолданылатын таңбалардың бір ғана тұрпатын алады. Мысалы, араб әліпбиінде *س /с/* әрпінің үш түрі бар. Олардың айтылуы, жазылуы, қолданылуы әртүрлі болып келеді. Олар *ص (сад)* – эмфатикалық дыбыс, жуан айтылады, *ث* – тіс аралық дыбыс және *س (с)* әрпі. Осылардың ішінен ғалым қазақ тілінің дыбыстық ерекшелігіне сәйкес келетін *س (с)* таңбасын, осы тәріздес мазмұндық және тұрпат межесі үш түрде болып келетін *ت* әрпінің *تا (т)*, *دәл (д)*, жуан *تا (т)* үлгілерінен араб тіліндегі *تا (т)* формасын алады. Осылайша араб графикасындағы басы артық таңбаларды сығымдай, жүйелей отырып, қазақша дыбыстары жоқ таңбаларды әліпбиден шығарады, арабша таңбасы жоқ қазақ дыбысына таңба қосады. Сондай-ақ қазақ тілінің жуанды-жіңішкелі үндестік заңына сай жазу үшін дәйекше белгісін ұтымды пайдаланады. Сөйтіп, А.Байтұрсынұлы полиграфиялық жағынан қолайлы-қолайсыз жерлерін, оқыту процесіндегі тиімді-тиімсіз жақтарын таразылай отырып, 24 әріптен тұратын әліпби құрастырады.

| | |
|------------------------|---|
| Дауысты дыбыстар | а (ا), о (و), ұ (ۇ), ы (ي), е (ه) |
| Дауыссыз дыбыстар | б (ب), п (پ), т (ت), ж (ج), ш (ش), д (د), р (ر), з (ز), с (س), г (غ), к (ق), қ (ك), г (گ), ң (ك), л (ل), м (م), н (ن) |
| Жарты дауысты дыбыстар | у (و), й (ي) [48] |

Бұл әліпбиде ерекше көзге түсіп, қызығушылық тудыратын бір таңба бар. Ол – дәйекше (жіңішкелік белгісі). Дәйекше – тек буындардың жіңішкелігін білдіретін белгі ғана, десек те, А.Байтұрсынұлы оны әріптер санағына кіргізген. Неге?

Қазақтың сөздері бірыңғай жуан буынды, не бірыңғай жіңішке буынды болып келетіндігін ескерсек, онда дәйекшенің ең алдымен осы тәртіпті қатаң қадағалайтындығын байқаймыз. Яғни, дәйекше – үндестік заңының орындалуының қатал бақылаушысы. Ешбір кірме сөз оны айналып өте алмайды.

Өзінің әліпбиінде ғалым араб графикасынан өзгеріссіз 16 таңбаны дайын күйінде алған. Олар: و, ا, ت, ج, د, ر, ز, س, ش, ع, ق, ك, ل, م, ن, ي. Ал 8 таңбаны араб жазуының негізінде алып, оларға тек түрлі нүктелер үстемелейді: پ, گ, گ, ی, و, ؤ, ه, ی.

А.Байтұрсынұлының әліпбиінде қолданылған 6 әріптің тұрпағы өзара ұқсастығы бар, ал мазмұн межесі әртүрлі болып табылады:

- 1) ن, ت, پ, ب
- 2) ز, ر
- 3) ش, س
- 4) و, ؤ, و, و
- 5) ی, ی
- 6) ك, گ, ك

Сонымен ғалым инвариант фонемалардың әрқайсысына таңба арнамай-ақ, дәйекше арқылы жуан және жіңішке әуезде оқылатындай жазу жүйесін жасаған [1, 54].

Ғалымның әліпби жүйесін профессор Р.Сыздықова жоғары бағалай отырып былай дейді: «...әліпби араб таңбаларын пайдаланылған, бірақ араб жазуы емес, ұлттық қазақ жазуы болатын. Кезінде мұны өзге түркі халықтарының, орыстың білімпаздары мен қазақ қауымы «Байтұрсынов жазуы» деп атаған еді, ал Аханның өзі мұны «Қазақ жазуы» дейді. «Қазақ жазуы» деуінің орны бар еді. Себебі бұл әліпбидің негізі араб таңбалары болғанымен, ол «араб жазуы» деп атала алмады, өйткені қазақтың жазба дүниесіне арналған бұл алфавит қазақ тілінің дыбыстық жүйесіне сәйкестендіріліп, жаңа түзілген, яғни қазақ алфавитінде жоқ кейбір таңбалар қосылған мүлде жаңа әліпби болды» [2, 33-38].

А.Байтұрсынұлы құрастырған әліпби жөнінде М.Жүсіпов сингармониялық алфавит пен сингармониялық орфографияны жасауына объективтік және субъективтік себептер болды дей отырып, «қазақ тілінде үлкен диалектілік айырмашылықтар жоқ, Орталық Азияда қазақ тілінің табиғи (лингвистикалық) мүмкіншіліктері айқын, басым болды, сондықтан сингармониялық алфавит пен сингармониялық орфографияны жасауда осы мүмкіншіліктерді А.Байтұрсынов ұтымды пайдалана білді» – дейді [3, 62]. Шындығында да, қазақ жазуының орфографиясы ХХ ғасырдың басында Ахмет Байтұрсыновтың мақалаларында тұңғыш рет сөз болды.

Н.Уәли «А.Байтұрсынұлы жазу-сызудың арқауы халықтық тіл болуы керек деген тұжырымды ұстанды, жазуды аз ғана оқығандардың емес, көпшіліктің білім, тәрбие құралына айналдырды, яғни жазу-сызуды *демократияландырды*» деп көрсеткен болатын [4, 268-290].

А.Байтұрсынұлының әліпби жүйесі 1924 жылы маусымның 12-18 күндері аралығында Қазақ АССР-інің сол кездегі астанасы Орынбор қаласында тұңғыш құрылтайда талқыланады. Съезге А.Байтұрсынұлы, Ә.Бөкейханұлы, Е.Омарұлы, М.Дулатұлы, Х.Досмұхамедұлы, Н.Төрекүлұлы, Т.Шонанұлы сынды қазақ зиялылары, сондай-ақ Мәскеуден, Қазақстан оқу комиссариатынан, Қостанай, Семей, Орал, Бөкей оқу губерниясынан, Қырғызстаннан, Башқұртстаннан делегаттар қатысады. Съезде жазу ережелерін нақтылау, әліпби мәселесі, қазақша пән сөздерін жүйе-леу, әдеби тілді қалыптастыру, бастауыш мектептің бағдарламаларын даярлау, қазақ тілінде оқулықтардың санын көбейту, у және и дыбыстарының дауысты немесе дауыссыз екенін анықтау, х, ш, ф, һ әріптерін қазақ әліпбиінен шығару, қысандардың жазылуы және т.б мәселелер қарастырылды [5].

Осы жиында өзі «Қазақ жазуы», «тәртіпті жазуы», өзгелер «Байтұрсынов жазуы», «Ұлттық жазу», «төте жазу» деп аталған әліпби үлгісі, емлесі ресми түрде бекітіледі.

Ахмет Байтұрсынұлының халқы үшін істеген игі істерінің бірі – қазақ әліпбиін қазақ тілінің дыбыстық ыңғайына қарай ұлттық әліпби түзуі. Қазақ тіліндегі дыбыстар жүйесін арнайы зерттеп, әліпби құрастырған қазақтың алғашқы фонологі өзінің бүкіл саналы өмірін қазақ жазба тілін лексикалық шұбарлықтан, басқа тілдерден синтаксистік ықпалынан тазартумен айналысып, қазақ тілі ғылымын дамытты.

А.Байтұрсынұлы қоғам, ғылым және мәдениеттің өркендеуі жазу арқылы іске асағанын жақсы түсінді. Ғалым сауатсыздықты жою үшін әріп, оқулық мәселесі кезек күттірмейтін мәселе екенін біліп, 1910 жылдан бастап, араб жазуының қазақ тілі үшін қолайлы емес жақтарын түзеп, оны тілдің дыбыстық ерекшеліктеріне сай етіп, сингармониялық ұлттық әліпбиіне сәйкес емле ережелерін жасады.

Қазіргі қазақ емле ережелерінің құрылымы бірнеше ғасырлық зерттеудің жемісі. Дұрыс жазу қағидаларының құрылымдық платформасы «қазақ жазуы» немесе «төте жазу» деп аталатын жазу түрінің пайда болуымен байланысты. А.Байтұрсынұлы 1913 жылғы бір жазбасында: «Бұл күнде жазылып жатқан кітаптарда, газеттерде, журналдарда қазақ тілінде болсын, татар тілінде болсын анықталған қағидалы емле жоқ. Қағида жоқ болған соң, қисық, түзу емле деп айтуға да жол жоқ» (1913 ж.) деп көрсеткен. Ғалымның бұл сөзінен 1913 жылға дейін қазақ жазуында белгілі бір принциптің, жүйелі жазба тілдің нормасы болмағандығын байқау қиын емес. Осы кемшіліктің орнын толтыру үшін ғалым 1914 жылы алғашқы қазақ емле ережесін әзірлейді. 1914 жылы жасалған бұл ереже 1918, 1920, 1923, 1924, 1925, 1927 жылдары толықтырылды. Енді А.Байтұрсынұлының емле ережесінің құрылымына тоқталатын болсақ, ғалым емле құрылымын бес негізгі тарауға бөледі. Олар:

- Жазу қағидалары
- Сөз тұлғалары
- Сөз жазуының жалпы ережелері
- Жұрнақтар
- Мұғалімдер үшін баяндама

Жазу қағидаларында әріпке байланысты орфограммалардың жазылуын көрсетеді. Жазу қағидаларында 8 ереже беріледі. 1-ережеде *a* әрпінің жазылуы, 2-ережеде *o* әрпінің, 3-ережеде қысқа *y* әрпінің, 4-ережеде шолақ *y* әрпінің жазылуы, 5-ережеде *ы* әрпінің, 6-ережеде *й* әрпінің, 7-ережеде *a*, *o*, *ы* әріптеріне дәйекші белгісінің қойылу реті, 8-ережеде *e* әрпінің жазылуы көрсетіледі. Сонымен қатар *z – z*, *k – q* төл дыбыстардың емлесін де қалыс қалдырмаған. Емле ережелеріне негіз болған бұл әріп орфограммалар айтылым заңдылықтарына қарама-қарсы қойыла отырып қарастырылады.

А.Байтұрсынұлы емле ережелерінің екінші тарауы «Сөз тұлғалары» деп аталады. Ғалым сөздерді тұлғасына қарай беске бөліп (1) түбір сөз; 2) туынды сөз; 3) қос сөз; 4) қосалқы сөз; 5) қосымшалар), әрбір грамматикалық категориялардың анықтамасын көрсетеді.

Сөз жазуының жалпы ережесінде 6 ереже беріледі. Олар:

- һәр түбір сөз һәм туынды сөз жұрнақтарымен, жалғауларымен бірге, тұтас жазылады, бірақ үзетін харіфтер келген жерде үзіледі (үзетін харіфтер: *a*, *d*, *z*, *p*, *o*, *y*, *e*).
- Қос сөздердің арасы сызықша (-) мен айрылып жазылады (аяқ-табақ, киім-кешек).
- Қосалқы сөз бөлек жазылады.
- Жұрнақтар барша сөзге қосылып жазылады. Жұрнақ ішіндегі дүдәмал естілетін дыбыстар естілген қалыпша жазылады.
- Жалғаулар түбір сөзге де, туынды сөзге де қосылып жазылады. Жалғауда «т» мен «д» дыбыстары дүдәмал болса, «т» жазылмай, «д» жазылады.
- Жұрнақтар түбір сөздің, жалғаулар түбір һәм туынды сөздің аяқ дыбысының түріне қарай жалғанады.

Аталған емле баптары төте жазу әріптерінің таңбалық ерекшелігіне байланысты қарастырылып, сөздердің бөлек немесе дефис арқылы жазылатыны көрсетілген. Сонымен қатар қазақ тіліндегі жұрнақтардың инварианты ғана емес, олардың дыбыстық түрленімі жазылатыны беріледі. Мысалы, *-лық* формасының дауысты, жарты дауысты, ұяң, қатаң болғандағы жазылым ерекшелігін береді. Қазіргі кезде бұл ереже жалпыжұртышылыққа түсінікті болғанымен ғалымның көрсеткен барлық ережелері сол кездегі орфограммалар болып табылады (1-кестеге қараңыз).

А.Байтұрсынұлының жұрнақтардың жалғануына байланысты емле ережелері:

– *-лық* жұрнағы *a* және жарты дауысты болса *-лық*. Ал ұяң болса *-дық* жұрнағы жалғанады. Қатаң болса *-тық* жұрнағы жалғанады. Ал жіңішке сөзде жіңішке жұрнақ жалғанады.

– *-шы* жұрнағы жуан сөзде жуаны, жіңішке сөзде жіңішкесі жалғанады.

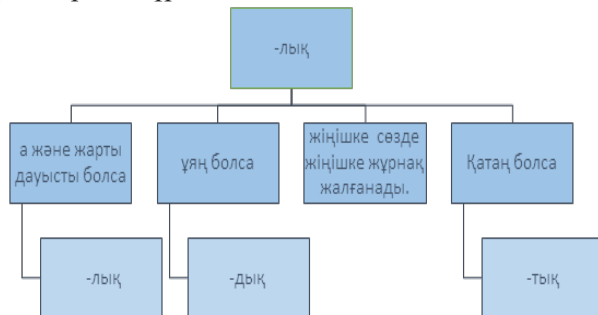
– *Жұрнақ «лас»*. Бұл жұрнақ түбір сөздің аяғы дауысты я жарты дауысты дыбыс болса, яки «р» болса, осы «лас» күйінде жалғасады. Мәселен: *қора – қоралас, ау – аулас, ай – айлас, ақы – ақылас, сыр – сырлас*.

– Түбір сөздің аяғы ұяң дыбыс болса «лас» орнына «дас» болып жалғасады. Мәселен, *жол – жолдас, мұң – мұңдас, қан – қандас, ым – ымдас, тұз – тұздас*.

– Түбір сөздің аяғы қатаң дыбыс болса, «лас» орнына «тас» болып жалғасады. Мәселен: *от – оттас, тап – таптас, ошақ – ошақтас, қос – қостас, борыш – борыштас*.

– Түбір сөз жіңішке болса, «лас» орнына «лес», «дас» орнына «дес», «тас» орнына «тес» болып жалғасады, мәселен: *төбе – төбелес, көл – көлдес, жер – жерлес, тілек – тілектес, шек – шектес, шөп – шөптес*.

1-кесте. Жұрнақтардың түрленімі



1920 жылы А.Байтұрсынұлы емле ережелеріне толықтырулар енгізеді (2-кестеге қараңыз). 1914 жылғы емле баптары сақталғанымен, тыңнан «қорыту» және «тасымал» бөлімдері енгізгенін байқауға болады. Сонымен қатар ғалым «Жазу қағидалары» атты бөлімнің атын «Жазу ережелері» деп өзгерткенін көруге болады (2-кестені қараңыз). Бұдан ғалымның қағида мен жазу ережелері деген ұғымдарының арақатынасын түсінгенін, оның екі бөлек ұғымдық категория екенін түсінгенін байқауға болады [6].

Кесте 2. 1920-жылғы ереже.

| 1920 жылғы ереже |
|--------------------------------|
| ■ Жазу ережелері |
| ■ Сөз тұлғалары |
| ■ Сөз жазуының жалпы ережелері |
| ■ Жұрнақтар |
| ■ Қорыту |
| ■ Тасымал |

А. Байтұрсынұлы өзінің еңбектерінде таңба жүйелі емле, тарих жүйелі емле, туыс жүйелі емле, дыбыс жүйелі емле деп бөлгені жазу қағидалары болады. Ал ережеге осы қағида негізінде жасалған емле ережелері енетінін 1920-жылы анықтағанын байқаймыз. Қазіргі кезде *қағида* терминін *принцип* немесе *ұстаным* терминімен аударуға болады. Қазақ жазуының онтогенездік дамуын зерттеген ғалым Қ.Күдерінова емле ұстанымы (принцип) дегеніміз – сөзді жазғанда табан тірейтін ортақ тұғыр деп көрсете отырып, негізгі ұстаным жалпы жазудың 80-90 пайызын жабады дейді. Шындығында да, қазіргі кезде А.Байтұрсынұлының емлеге байланысты барлық концептілік тұжырымдары өз кезегімен мойындалып, қолданысқа түсу жағы зерттелуде. Қазіргі тілдегі немесе жалпы қазақ қоғамындағы қолданылған жазу түрлеріндегі (латын, кирил) емле баптары А.Байтұрсынұлының емлесінен тараған деп айтуға әбден болады. Оған дәлел келтіретін болсақ, 1923 жылы наурыздың 23 күні Түркістан Республикасы Халық ағарту комиссариаты жанындағы Білім комиссиясының №71 қаулысы бойынша және 27 наурыздағы Халық ағарту комиссарының №43 бұйрығымен алғашқы қазақ емлесі бекітілгені белгілі. Ресми түрде бекітілген бұл емле баптарында А.Байтұрсынұлының 1914 жылы жасаған және 1918, 1920-жылдары толықтырылған емле баптары негізге алынды. Ал 1929 жылы қабылданған латыннегізді әліпбидің де емле баптарындағы жеке әріптердің, қосымшалардың жалғануы, сөздердің бөлек жазылуы сияқты тараушалары осы Ахмет Байтұрсынұлының емле баптарының негізінде жасалған. Жаңадан енген емле баптарының қатарында сөздердің бірге жазылуы, бас әріптің қолданылуы және шеттілдік сөздердің жазылуына байланысты болды.

Қорыта айтқанда, Ахмет Байтұрсынұлы Қазақ емле ережелерінің құрылымдық, мазмұндық платформасының қалыптасу мен дамуына, жазба тілдің өміршеңдігіне өлшеусіз еңбек еткен қазақтың біртуар ғалымы.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Mashkanova N. Akhmet Baitursynov – kazakh jazybyның реформаторы: фил. ғыл. канд. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертация. – Алматы, 1994. – 154 б.
- [2] Сыздық Р. Тіл және ұлттық мәдениет. Ғылыми мақалалар жинағы. – Түркістан: Тұран, 2005. – 221 б.
- [3] Жүсіпұлы М. А. Байтұрсынұлы және қазақ тілінің фонологиясы. – Алматы: Ғылым, 1998. – 216 б.
- [4] Уәли Н. А. Байтұрсынұлы және қазақ жазуының онтогенездік дамуы // Ұлттық рухтың ұлы тіні. Алматы: Ғылым, 1999. – 566 б.
- [5] Қазақ білімпаздарының тұңғыш сыйезі. Алматы, 2005. – 144 б.
- [6] Байтұрсынұлы А. Шығармашалар жинағы. – Алматы, 2016. – 214 б.

REFERENCES

- [1] Mashkanova N. Akhmet Baitursynov – reformer of the Kazakh script: Phil. science. Kand. dissertation prepared for the degree. Almaty, 1994. – 154 P.
- [2] Syzdyk R. Language and national culture. Collection of scientific articles. Turkestan: Turan, 2005. – 221 P.
- [3] Zhusupovich M. A. Baitursynov and Phonology of the Kazakh language. Almaty: Nauka publ., 1998. – 216 P.
- [4] Uali N. A. Baitursynuly and ontogenetic development of the Kazakh script // The great fabric of the national spirit. Almaty: Nauka publ., 1999-566 P.
- [5] The first congress of Kazakh experts. Almaty, 2005. – 144 P.
- [6] Baitursynuly A. Collection of works. – Almaty, 2016. – 214 P.